* ڈاکٹر فریدہ انجم
** ڈاکٹر عنبرین خواجہ

تحریکِ آزادیٔ کشمیر وچ پنجابی شاعراں دا کردار: اک ویروا

Abstract:

The Kashmir is considered the most beautiful region in the world due to the mountains and valleys. Kashmir Valley is the suplendid valley in the world. Dr. Allama Muhammad Iqbal has also written numerous poems in praise of Kashmir. He also felt the atrocites of the Dogra rulers on Kashmiris.The Kashmiris independence movement began in 1930 as a result of atrocities against Kashmiri Muslims. July 13,1931 is a milestone in the history of Kashmir. Kashmiris stood tall infront of a barrage of bullets fired by Dogra soldiers and set a new record of bravery. This movement created a wave of independence all over the Kashmir. Due to various incidents and accidents,this movement affected India as well as Punjab. Provocation spread among the people of Punjab.Many Organisations were formed here to support Kashmiris and raised their voices in the favour of Kashmir and Kashmiris. People which were associated with literature in the Punjab played a vital role through pen.The poets of Punjabi language presented the atrocites against the people of Kashmir. Mian Muhammad Bukhsh, Shah Muhammad, Molvi Abdul Latif Afzal, Ustad Karam Amratsari. Dr. Faqir Muhammad Faqir wrote passionate and emotional poems about Kashmir,in which these poets have expressed their attachment and sentiments towards Kashmir.Except these, other Punjabi poets also tried to expose the ugly face of India through their words for freedom of speech.They favoured their oppressed Kashmiri brothers and sisters

with their moral support.They showered devotion on them through their words.These poets have expressed their love,sincerity and sympathy with Kashmiris.

***KeyWords**: Kashmir, Splendid, Praise, Independence, Movement, Atrocites, Dogra, Milestone, Provocation, Freedom, Organisation, Support, Kashmiris, Punjab, Literature, Sentiments, Ugly, Express, Symptahy, Love.*

کشمیر دُنے ا دیاں من موہنیاں تے خوبصورت وادیاں وچوں اک اے۔ ایس حقیقت توں کسے وی صورت انکار ممکن نہیں کیوں جے کشمیر جنت نظیر ایس کرۂ ارض اتے اوہ قطعہ اے جیہڑا قدرتی حسن تے جمال دی دلکش تصویر، سرسبز شاداب سرزمین بےنظیر، کشمیری مسلماناں دی درخشاں تقدیر، بڈشاہ تے ہور سلطاناں دی جاگیر، سید علی ہمدانی دے سفنیاں دی تعبیر، لَلّہ عارفہ دے گیتاں دی تنویر تے حبہ خاتون دی پارسائی دی توقیر اے ۔ ایہ اوہ سرزمین اے جتھے ہر پاسے مرغزار ای مرغزار اپنا جلوہ وکھاؤندے نیں۔ زعفران دے سنہرے سنہرے کھیت، رنگ برنگے پھُلاں دے نال اٹیاں کیاریاں، بے شمار شفاف چشمے، ڈونگھیاں جھیلاں، ندیاں، دریا، آبشاراں، لمے لمے سدا بہار درخت، ایہناں سب نے رَل کے کشمیرنوں جنت نظیر وادی بنا دِتا اے۔ خلدزار توں ودھ کے وادی فردوس طلسم زار وی اے۔ کیوں جے جیہڑا وی کوئی ایس دے مسحورکن نظاریاں نوں ویکھدا اے اوہ پہلی نگاہ وچ ای کشمیر اُتے فریفتہ ہو جاندا اے۔ پنڈت برج نارائن چکبست لکھنوی روزنامہ صبح وطن وچ لکھدے نیں:

ذرہ ذرہ ہے مِرے کشمیر کا مہماں نواز
راہ میں پتھر کے ٹکڑوں نے دیا پانی مجھے

قدرت نے کمال کاریگری دے نال اپنے حسن تے جمال دی ساری رعنائی کشمیر دے حسین مکھڑے اتے بہت فیاضی نال کھلار دتی اے۔ ایس جنت نظیر دے وسنیکاں دا حسن تے جمال وی لاجواب تے بےمثال اے۔ سلیم خان گی ایس بارے آکھدے نیں:

''آتی جاتی رُتوں کا جوبن، جھومتے جھامتے بادل، رستے دریا، شور مچاتے جھرنے، چُپ چاپ جھیلیں، سرمست آبشار، طرارے بھرتے شکارے اور انسان ہیں تو چندے آفتاب چندے ماہتاب، حسن و جمال کی چلتی پھرتی مورتیں۔''(1)

شاعرِ مشرق ڈاکٹر علامہ اقبال کشمیری الاصل سن۔ کشمیر دے نال اوہناں دی محبت اک فطری گل سی۔ بچپن توں ای کشمیر جاون تے کشمیر ویکھن دی آس آپ دے دل وچ سی۔ جون ۱۹۲۱ء وچ گرمیاں دے موسم وچ آپ کشمیر تشریف لے گئے سن۔ اوتھے دے روح پرور نظاریاں، گیت گاؤندیاں

آبشاراں، گنگناؤندیاں ندیاں تے کشتِ زعفران دیاں پریاں کولوں روح دی بالیدگی تے دل دی شگفتگی حاصل کیتی۔ ایس توں اڈجھیل ڈل وچ جدوں آپ نے سورج دے ڈُبن دا منظر ویکھیا تے بے ساختہ ایہ شعر آپ دی زبان تے جاری ہو گئے سن:

تماشائے ڈل کن کہ ہنگام شام دیدہ شعلہ را آشیاں زیر آب
بشوید زتن تا غبار سفر زند غوطہ در آبِ ڈل آفتاب (2)

علامہ اقبال نے کشمیر جنت نظیر دا ویروا اپنیاں نظماں ساقی نامہ، جاوید نامہ تے وادیٔ لولاب دے وچ بڑے چنگے طریقے نال کیتا اے۔ آپ نے کشمیر وچ قدرت دے حسن نوں بے نقاب ویکھیا۔ جھیل وچ کنول تے کیاریاں وچ کھلدا گلاب ویکھیا۔ ہریاں بھریاں وادیاں وچ ڈبدے سورج دا نظارہ ویکھیا۔ قدرتی نظاریاں وچ شرمندۂ تعبیر شاعر دا سفنا ویکھیا۔ ایس توں آپ نے دلی مسرت تے روح دی تازگی حاصل کیتی۔ مگر آپ نے ڈوگرہ شاہی دے ظلم، ستم تے اوہناں اذیتاں نوں وی روح دی ڈونگھیائی نال محسوس کیتا سی جیہڑ یاں اوہ رات دن مسلماناں اُتے توڑ رہے سن تے اوہناں دیاں زندگیاں نوں اجیرن بنا رہے سن۔ ایس لئی آپ نے فرمایا:

پانی تیرے چشموں کا تڑپتا ہوا سیماب
مرغانِ سحر تیری فضاؤں میں بے تاب
اے وادیٔ لولاب
گر صاحبِ ہنگامہ نہ ہو منبر و محراب
دیں بندہ مومن کے لئے موت ہے یا خواب
اے وادیٔ لولاب
مُلا کی نظر نورِ فراست سے ہے خالی
بے سوز ہے میخانۂ صوفیِ مے ناب
اے وادیٔ لولاب
بیدار ہوں دل جس کی فغان سحری سے
اس قوم میں مدت سے وہ درویش ہے نایاب
اے وادیٔ لولاب (3)

علامہ اقبال نے اپنے بارے وچ آکھیا اے:

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آں چناں زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب

علامہ اقبال نے خس و خاشاک دے بیٹھاں ایس سُلگدی ہوئی چنگاری نوں اپنیاں دوربین نظراں دے نال ویکھ لتا سی تے نال ای محسوس وی کر لِتا سی کہ ایہ چنگاری اک دن شعلہ جوالہ دا روپ سدھار لیوے گی جیہڑی پوری وادی کشمیر نوں ساڑ کے رکھ دیوے گی۔ ڈوگرہ شاہی دے ظلم، ستم تے انسانیت سوز مظالم دے خلاف ۱۹۳۰ء دے مُڈھلے ور ہیاں وچ آزادئ کشمیر دی تحریک دا آغاز ہویا۔ ایہ اوہو ویلا سی جدوں حکومت دے سارے کاروبار تے زندگی دے سارے معاملات اتے کشمیری پنڈت چھائے ہوئے سن۔ کشمیری مسلمان غربت تے افلاس دی چکی وچ پِس رہے سن۔ ایس دور وچ لہور دے اک اخبار'' انقلاب'' نے کشمیری مسلماناں اُتے ڈھائے جاون والے ظلم تے ستم دے خلاف آواز بلند کیتی تے کشمیر دی آزادی دا نعرہ لایا۔ اینج پہلی واری ڈوگرہ حکمراناں دیاں سیاہ کاریاں، ظلم تے استبداد دے اتوں پردہ چُکیا گیا۔ مولانا عبدالمجید سالک بیان کردے نیں:

> ''کشمیر میں ڈوگرہ راج کے ظلم وستم اور مسلمانوں کی مظلومی وکسمپرسی کے خلاف ''انقلاب'' میں بے شمار مراسلاتیں شائع ہوئیں اور بہت سے مظامین لکھے۔ لوگ ''انقلاب'' کو پڑھنے لگے اور رفتہ رفتہ عوام میں بیداری پیدا ہونے لگی۔''(4)

ڈوگرہ حکومت دے خلاف مسلماناں دی جدوجہد دے وچ نواں موڑ اوس ویلے آیا جدوں ریاست جموں کشمیر دے کُجھ نوجوان اعلیٰ تعلیم حاصل کر کے واپس آ گئے سن۔ جیہناں نے ریاست وچ ڈوگرہ حکمراناں دے خلاف اپنی سوچ تے فکر نوں ترتیب دینا شروع کیتا تے سرینگر وچ ریڈنگ روم پارٹی، جموں وچ ینگ مینز مسلم ایسوسی ایشن جہیاں تنظیماں دی نینہہ رکھی تے ڈوگرہ حکمراناں دیاں ناانصافیاں دے خلاف آواز بلند کرنا شروع کیتی پر تحریک آزادئ کشمیر وچ اوس ویلے شدت تے تیزی پیدا ہوگئی جدوں اک ہندو افسر نے مولوی صاحب نوں عید دی نماز دا خطبہ پڑھن توں روک دِتا سی۔ ایس واقعہ دے مگروں مسلماناں دے جذبات نوں ڈاڈھی سٹ وجی تے اوہناں دے دلاں وچ ہندواں دے خلاف نفرت دی اگ بھڑک اُٹھی۔ (5)

ایہناں دِناں وچ اک ہندو سپاہی نے اک مسلمان سپاہی دا بستر اکمرے وچوں باہر سُٹ دِتا۔ ایہدے وچوں پنجسورہ بیٹھاں ڈِگ پیا۔

پنجسورہ دی بے حرمتی نے بلدی تے تیل دا کم کیتا۔ ایس واقعہ دے مگروں مسلمان ۱۳ جولائی 1913ء نوں سرینگر وچ اکٹھے ہوئے۔ اوہناں نے ایس مذہبی پابندی تے پنجسورہ دی بے حرمتی دے خلاف احتجاج کیتا تے نال ای دھواں دھار تقریراں کیتیاں۔ ڈوگرہ شاہی دے ظلم تے ستم دے خلاف نعرے بازی وی کیتی۔ حکومت دے سپاہیاں نے کشمیری مسلماناں دے ایس اکٹھ اُتے ظلم دی اخیر کر دتی۔ بے گناہ لوکاں دے خون دے نال کشمیر دی دھرتی سوہے رنگ دی ہوگئی سی۔ ایویں آزادئ کشمیر

دی تحریک زور پھڑ گئی۔عبداللہ ملک ایس ضمن وچ آ کھدے نیں:

''13 جولائی کا دن کشمیر کی تحریکِ آزادی میں سنگِ میل کی حیثیت رکھتا ہے۔ یہ وہ دن تھا جب سرینگر کی سرزمین مسلمانوں کے خون سے لالہ زار بنی۔ یہی وہ دن تھا جب ماسٹر عبدالقدیر پر، جسے حکومت کشمیر نے پچھلے دنوں احتجاجی جلسہ میں تقریر کرنے کے سلسلہ میں گرفتار کیا گیا تھا، کا مقدمہ سرینگر جیل میں پیش ہوا۔ کارروائی سننے کے لئے ہزاروں کی تعداد میں مسلمان جمع ہو گئے اور جیل کے اندر جانے کی کوشش کرنے لگے۔ پولیس نے ہجوم کو روکنے کے بہانے گولی چلا دی، جس میں 21 مسلمان شہید اور سینکڑوں زخمی ہوئے۔''(6)

حکومت نے ایس واقعہ نوں دبان دی بوہت کوشش کیتی پر ایس سانحہ نے سارے ہندوستان وچ کہرام مچا دِتا، خاص طور اُتے پنجاب وچ تے بوہت اشتعال کھلر گیا۔ ایس اشتعال نے پنجابی مسلماناں دیاں مختلف طبقیاں نوں وکھرے انداز وچ متاثر کیتا۔

اک پاسے تھلڑے طبقے دے مجاہدین دی جماعت مجلسِ احرار دیاں ہمدردیاں کشمیری مسلماناں دے نال ہو گئیاں۔ دوجے پاسے کشمیر توں ہجرت کر کے پنجاب وچ آباد ہون والے مسلمان وی بیدار ہو گئے۔ ایہناں وچ اتحاد تے یکجہتی پیدا ہو گئی جیہدے نتیجے وچ پنجاب دے اکثر شہراں وچ کشمیریاں دیاں انجمناں بن گئیاں۔ خاص طور تے امرتسر تے لہور ایہناں انجمناں دے گڑھ بن گئے۔ علامہ اقبال وی اک اجیہی انجمن دے سیکرٹری سن۔ ایہناں انجمناں نے تحریکِ آزادی کشمیر وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا تے ایس نوں اک فعال تحریک بنا دِتا۔ ایس تحریک توں پہلاں پنجاب دے وسنیک کشمیر دے حسن تے جمال توں بوہت ای متاثر سن سگوں اوہناں دیاں ساریاں ہمدردیاں کشمیر دے مسلماناں دے نال سن۔ چنانچہ پنجابی ادب دے وچ سب توں پہلاں کشمیر دے حسن تے جمال دی تعریف پنجابی ادب دے معروف شاعر قصہ ہیر رانجھا دے لکھاری سید وارث شاہ نے اپنی شاہکار کتاب ہیر وچ کیتی اے۔ اوہ کشمیریاں دی سرخ تے چٹی رنگت تے تیکھے خدوخال دے اپنے کو معترف سن کہ ہیر دی سراپا نگاری وچ ایس دا ذکر کیتے بِنا نہ رہے۔اوہ ہیر بارے آ کھدے نیں:

لکھی چین کشمیر تصویر جٹی قد سرو بہشت گلزار وچوں (7)

حضرت میاں محمد بخش علاقہ کھڑی شریف میر پور آزاد کشمیر دے وسنیک سن۔ کشمیر دی سرزمین دے نال اوہناں دی لگن فطری سی۔ آپ نے دو واری کشمیر دا پیدل سفر کیتا، مختلف صوفیائے کرام دے مزاراں اُتے حاضری دتی تے روحانی فیوض تے برکتاں حاصل کیتیاں۔ اوہناں نے اپنے شاہکار قصہ سیف الملوک وچ عموماً تے قصہ سوہنی مہینوال وچ خصوصاً کشمیر دے فطری حسن دی کجھ انج تعریف کیتی

اے:

سنبل وال زنجیریاں چہرہ پُھل گلاب
اکھیں نرگس مست سن بھریاں نال خمار
دُھنی عطر عبیر تھیں بھری رہے ہر دم
کاغذ جیوں کشمیر دا تینویں اُتلا چَم(8)

پنجاب وچ سکھاں دی حکومت دے زوال مگروں 16 مارچ 1846ءنوں انگریزاں نے جموں تے کشمیر دا علاقہ 75 لکھ روپے نانک شاہی دے بدلے ڈوگرہ راجہ گلاب سنگھ دے ہتھ ویچ دِتا۔ علامہ اقبال نے ایس واقعہ توں متاثر ہو کے ٹھنڈی ہا بھردے ہوئیاں آکھیا سی:

دہقان و کشت وجوئے و خیاباں فروختند
قومے فروختند و چہ ارزاں فروختند

پنجابی زبان دے ایہناں نامی گرامی شعراء وچ شاہ محمد دا شمار ہوندا اے جیہناں نے وارجیہی صنف سخن دے وچ طبع آزمائی کیتی۔ شاہ محمد نے انگریزاں تے سکھاں دے وچ سبراؤں، علی وال تے پھیرو شہر دیاں تِن جنگاں دا پورا منظوم شکل وچ حال بیان کیتا اے۔ اوہ راجہ گلاب سنگھ دی بدفطرتی تے جموں تے کشمیر دی فروخت اُتے ایویں تبصرہ کردے نیں:

راجہ گلاب سنگھ آپ چڑھ کے باہوں پکڑ لہور لیاؤندا ای
صاحب لوک جی اساں پردیا کرنی اوہ تاں اپنا کم بناؤندا ای
دتے کڈھ ملوئی دو اپنے جی وچوں سنگھاندی فوج کھسکاوندا ای
شاہ محمد طرف پہاڑ لے کے تُرت جموں نوں کوچ کراوندا ای (9)

13 جولائی 1931ءنوں جدوں کشمیری مسلماناں دے خون دے نال ہولی کھیڈی گئی تے وادیٔ کشمیر چناراں دی اگ نال بھڑک اٹھی۔ ہری بھری شاداب دھرتی بے گناہاں تے مظلوماں دے لہو نال سرخ ہوگئی۔ اوس ویلے کشمیریاں دے شانہ بشانہ پنجاب دے مسلمان وی سراپا احتجاج بن گئے سن۔ پنجابی شاعراں دے قلم وی لہو دے ہنجو رروں لگ پئے سن۔ اوہناں دے دلاں وچ جہاد دی اگ بھڑک اٹھی سی۔ اوس ویلے گجرات دے مولوی عبدالطیف افضل ہوراں نے اک نظم ''کشمیر دی تحریک'' لکھی۔ ایس نظم دے کجھ اشعار اِنج نیں:

جم جم گولیاں دی بارش ہوئے چھم چھم
خون دے فوارے جان قدماں دے وچ جم

جم جاوے قدم ایسے جان وار دے سارا جم
دماں دا وساہ کیہ اے زندگی دے چار دم
دم دین فائدہ جیہناں دماں دا بپار ہووے
زندہ کرے قوم نوں جو قوم تے نثار ہووے (10)

پنجابی زبان دے اک ہور قدآور شاعر استاد کرم امرتسری نے آزادئ کشمیر دی تحریک توں متاثر ہو کے بوہت ای جوشیلیاں نظماں لکھیاں۔ اوہناں نے کشمیری مسلماناں نوں ایہناں نظماں راہیں جہاد دا پیغام دِتا تے نال دسیا پئی ایس مسئلے دا اکو ای حل ہیگا اے تے اوہ جہاد اے۔ جہاد دے ذریعے ای ڈوگرہ حکمراناں دا تختہ اُلٹایا جا سکدا اے تے نال ای ایہناں دے محلاں نوں تباہ کیتا جا سکدا اے۔ آپ نے اپنے کلام راہیں پیغام دِتا اے:

تُسی جبلِ طارق وچوں پار ہو گئے، پچھے بیڑیاں نوں لا کے اگ یارو
تُہاڈی کسے رفتار نوں روکیا سی، لوہا من دا اے تہاڈا جگ یارو
تُسی وانگ ہوا دے لنگھ گئے، پچھے بھونک دے رہے سَگ یارو
چھجے والیاں ٹوپیاں پُھوک دے او، تے سنبھال لئیو اپنی پگ یارو
ہلہ بولو کشمیر تے چلو جا کے، راج محل نوں کر مسمار دے او
پیارے محمد توں چلو یارو، تُسی اپنی جان نوں وار دے او(11)

بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کشمیری الاصل سن۔ کشمیر نال اوہناں دی محبت تے وابستگی اک فطری امر سی۔ کیوں جے اوہناں دا خمیر ایسے مٹی توں اُٹھیا سی تے کشمیر دے نال محبت اوہناں دے لہو وچ رَلی ہوئی سی۔ ایس واسطے اوہناں نے کشمیر بارے ایجیہیاں پُر جوش تے جذباتی نظماں لکھیاں۔ ایہناں نظماں دے اک اک اکھر وچ کشمیر دے نال آپ دا ڈونگھا لگاؤ تے وابستگی ظاہر ہوندی اے۔ آپ دی اک کتاب دا ناں'' ستاراں دن'' اے۔ ایس دی اک سوہنی نظم ''کشمیر دی للکار'' دے ناں نال اے۔ ایس نظم دے کجھ شعر ملاحظہ کرو:

کر کے بھارت نوں برباد ہوناں ایں کشمیر آزاد
ظالم نے نہیں رہناں اوڑک ظلم دا بھٹھ بہناں اوڑک
دُنیا ساری کہناں اوڑک سامراج نوں مردہ باد
کر کے بھارت نوں برباد ہوناں ایں کشمیر آزاد(12)

بیگناہ کشمیری مسلماناں اُتے جیہڑے ظلم تے ستم دے پہاڑ توڑے گئے تے کشمیر دی ہری بھری تے شاداب دھرتی اوہناں دے لہو نال سرخ ہو گئی۔ زنانیاں دی عصمت دی چادر تار تار کیتی گئی۔ اوہناں

دے کھیتاں، کھلیاناں، دکاناں تے مکاناں نوں اگ لا دتی گئی۔معصوم بالاں نوں سنگیناں اتے ٹنگیا گیا۔ بُڈھیاں نوں گولیاں دا نشانہ بنایا گیا ۔ ایہناں سب گلاں نوں پنجابی شاعراں نے دل دی ڈونگھیائی نال محسوس کیتا تے اپنے ایہناں احساسات نوں شعری رنگ وچ رنگیا۔تحریکِ آزادی دا اک شاعرعبدالرحیم عاجز لکھدا اے:

چٹھی نام خدا دے لے جا شاہ اسوارا
آکھیں کشمیر اندر چلیا خونی فوارا
بیکس مسلم رعایا دِسے مٹدی خدایا
تینوں کھول سنایا کر کوئی جلدی تُوں چارا (13)

الطاف قریشی کشمیر توں تعلق رکھدے سن۔ اوہ ریڈیو پاکستان دے نال وابستہ سن۔ آپ داٹبر وی ڈوگرہ حکمراناں دیاں چیرہ دستیاں توں تنگ پئے کے ہجرت کرن تے مجبور ہو گیا سی، پر اوہناں دے دلاں وچ اپنے وطن دی محبت ٹھاٹھاں ماردی سی۔ ایہو وجہ سی کہ الطاف قریشی دیاں اکثر نظماں کشمیر دے فطری حسن تے کشمیر دی آزادی نوں مکھ رکھ کے لکھیاں گئیاں نیں۔ ایہناں نظماں دے پس منظر وچ کشمیر دی آزادی دی گونج سنائی دیندی اے۔ آپ دے شعری کلام دا نمونہ ایس طرح ایں:

برج منارے ڈھیندے ویکھو
پانی دھرتی لہندے ویکھو
سر پھٹیا تقدیر دا ویکھو
بوہا بند کشمیر دا ویکھو
پر ایہ پل گھڑی دی گل اے
ساہڈے سامنے ساہڈا کل اے (14)

پنجابی زبان دے اک ہور شاعر تنویر بخاری نیں۔ اوہ درویش منش شاعر پنجابی شاعری وچ اپنا خاص مقام رکھدے نیں۔ آپ نے شعر و شاعری توں اڈ تنقید تے تحقیق دے میدان وچ وی چوکھا کم کیتا اے۔ اک سچا پاکستانی ہون دے ناتے اوہناں نوں وی کشمیر دی آزادی نال لگاؤ اے تے نہتے کشمیریاں اُتے ہون والے ظلم تے ستم دا ڈونگھا احساس وی اے۔ کشمیر دے بارے وچ اوہ لکھدے نیں:

تیرے پُھلاں دی کملی واشنا نے
سارے جگ نوں جھلیاں کر دِتا
تینوں تُد ھ توں کلیاں کر دِتا
تینوں راس نہ آئی سبز چینی

تینوں پچیاں نہ مٹیار رُتاں
تیری دکھ نہ تُدھ دا پکھ کیتا
ہائے کیڈی اُداس ایں لیکھ سڑ ئیے (15)

ایویں ای اک ہور اُچی پدھ دے شاعر تے ناول نگار نادم عصری نیں۔ اوہ کُھلی اکھ رکھن والے بوہت حساس لکھاری نیں۔ اوہناں نے سدا ویلے دیاں لوڑاں نوں مُکھ رکھ کے ادب دی تخلیق کیتی اے۔ اوہ تحریکِ آزادی ورگے اہم تے بلدے ہوئے موضوع توں کیویں غفلت ورت سکدے سن۔ ایس لئی اوہناں نے کشمیر تے تحریکِ کشمیر بارے بڑیاں سوہنیاں تے جوش و جذبے نال نظماں لکھیاں سن۔ ایہناں دی اک نظم ''آزادی دا سورج'' دے کُجھ اشعار اِنج نیں:

آزادی بناں بہاراں دی وادی
لہو رنگ گوڑے چناراں دی وادی
گُلاں غنچیاں لالہ زاراں دی وادی
اوہ جنت نشاں آبشاراں دی وادی
برف دے سمندر چہ گل دی پئی اے
اوہ ٹھنڈے جہنم چہ بل دی پئی اے (16)

بھارت نے اپنے مکروہ چہرے اُتے سیکولرازم دا بہروپ رکھیا ہویا اے تے اوہ دنیا وچ امن تے آتشی دا پیامبر بنیا ہویا اے پر بابری مسجد تے کانپور وچ مذہبی تعصب پاروں بے گناہ مسلماناں دے لہو نال ہولی کھیڈی جا رہی اے تے جمہوریت دا لبادہ کردا پیا اے۔ نادم عصری ہوراں نے ایس بھیانک چہرے اُتوں نقاب ایس طرح لاہ کے سُٹ دِتا اے:

جو پہلے آزادی دا نعرہ سی لایا
اوہ کشمیر دے واسیاں نوں سنایا
امن دے پجاری جیہناں نے کہایا
اوہناں نے اوہ وادی نوں دوزخ بنایا
حقیقت سمجھدا زمانہ ایہ ساری
امن دے پجاری اوہ ڈاہڈے مداری (17)

اختر کاشمیری دا تعلق وی کشمیر توں ای۔ آپ دے روئیں روئیں وچ کشمیر دی محبت رچی وَسی ہوئی اے۔ اوہ کھلوندیاں، بہندیاں، سوندیاں تے جاگدیاں کشمیر دی آزادی دے سُفنے ویکھدا اے۔ اختر کاشمیری صاحب نوں نہتے کشمیریاں اُتے ہون والے ظلم تے ستم دا بوہت دکھ اے۔ آپ دا دل لہو دے

ہنجو روندا اے۔ اوہ کُرلاؤندا اے تے اپنی نظم ''اے میرے کشمیر'' وچ آکھدا اے:

چور بدیسی باگے وڑیا تھاں تھاں اگاں لائیاں
حسن خزانے لٹے، دیندے کلیاں پُھل دہائیاں
سرخ چنار نے جیویں لہو وچ رنگی ہوئی تصویر
اے میرے کشمیر
ویکھاں تیرے پنڈے لگیاں ظلم وستم دیاں لاساں
رب کرے گا پُوریاں چھیتی تیرے دل دیاں آساں
ویکھ لوے گی دنیا تیرے ہنجواں دی تاثیر
اے میرے کشمیر (18)

پنجابی ادب دے وچ شریف صابر دا ناں بڑا منیا ہویا اے۔ آپ دی شخصیت دیاں بڑیاں پرتاں نیں۔ اوہ اک درویش صفت، سِدھے سادھے انسان تے اک بہترین نقاد، محقق، شاعر تے ادیب نیں۔ ایس توں اڈ اوہ تخلیقی لحاظ نال محبِ وطن پاکستانی تے آزادیٔ کشمیر دی آس رکھدے نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

پَر جدا کشمیر نے اپنی
آزادی دا حق اے منگیا
سبھناں قوماں
ایس انداز دی چپ وٹی اے
جس طرح بولن چالن والی
اوہناں سبھناں کولوں نعمت
کھُس گئی ہووے (19)

تاریخِ تحریک آزادیٔ کشمیر وچ مقبول بٹ دا ناں سنہرے اکھراں وچ لکھیا جا چکیا اے۔ مقبول بٹ کشمیر دی آزادی دے واسطے پھاہے لگ گیا تے اپنی جان دا نذرانہ پیش کر دِتا۔ اوس نے بوہت جوانمردی نال ظلم تے استبداد دا مقابلہ کیتا تے ویریاں نوں گوڈے ٹیکن تے مجبور کر دِتا۔ اوہدی مردانگی تے بہادری دے قصے بوہت مشہور نیں۔ پنجاب دے لوک فطری طور تے بہادر نیں تے بہادراں دے قدردان وی، اوہناں نے مقبول بٹ نوں بوہت ای سوہنیاں تے جوشیلے اکھراں وچ خراج پیش کیتا اے تے اوہناں دی مردانگی نوں بوہت سراہیا اے۔ پنجابی زبان دے اک انوکھے شاعر حسن ملک نیں، جیہناں نے مقبول بٹ اُتے عقیدت دے پُھل ایہناں اکھراں دے وچ وارے نے:

آزادی دے متوالے موت دے ماریاں کدی نہ مردے
عشق میدانے سر دی بازی لا کے کدی نہ ہر دے
وطن دی مٹی ہتھیں لے کے سونہہ ایہدی جو کھا ندے
امر کہانی اوہ دے جاندے مان اُچے سِر کر دے (20)

ڈاکٹر ریاض مجید اردو زبان تے ادب دے استاد نیں۔تنقید تے تحقیق اوہناں دا خاص میدان اے۔ جیہدے وچ اوہ غور وفکر دے گھوڑے دوڑا کے ادبی حلقیاں توں دادِ تحسین پا چکے نیں۔شعر وی ڈاہڈے چنگے آکھدے نیں۔اردو تے پنجابی دواں زباناں وچ غزل تے نظم آکھن وچ ماہر نیں۔پنجابی زبان وچ اوہناں دا مجموعہ کلام ''توے دے تارے'' دے ناں نال چھاپے چڑھ چکیا اے تے قبولیت دی سند وی ایس نوں لبھ گئی اے۔ایس توں اڈ اوہ نعت گوئی وچ اک اُچا مقام رکھدے نیں۔اک حساس شاعر وانگوں اوہ کشمیریاں دے اُتے ہوون والے مظالم نوں ویکھ کے تڑف اُٹھدے نیں۔ڈاکٹر ریاض مجید اپنی نظم ''کشمیر'' وچ ایویں لکھدے نیں:

جمدے سار اُساری میری شہ رگ دے وچکار
دشمن ایہ دیوار
قطرہ قطرہ روز وگاوے مَیں وَل لہُو دی دھار
ایہ کنڈیالی نار
تیرے وَیری سدا ای کرنا تیرے نال دھرو
آپ سیانا ہو
تیرے وچوں ای پُھٹنی آزادی دی خوشبو
امن انصاف دی لَو (21)

ایہناں سبھاں توں اڈ محمد اسمٰعیل ، نور کاشمیری، منظور وزیر آبادی، سلیم کاشر، اقبال زخمی، غلام فرید جعفری، طفیل خلش ، غلام مصطفٰے بسمل، اختر کیانی، محمد ریاض شاہد، انور اداس، شاکر سلیمی، حاتم بھٹی تے بوہت سارے ہور پنجابی شاعراں نے کشمیر تے کشمیر دی تحریکِ آزادی لئی جو شیلے شعر لکھے تے ایس دے نال نال پنجابی نثر وچ وی ذکر کیتا تے کشمیریاں نال اپنی گُوڑھی محبت، خلوص تے ہمدردی دا اظہار کیتا۔ رب سوہنا کشمیر تے کشمیریاں دے دن پھیر دیوے تے اوہناں نوں آزادی دی منزل تے اپڑا دیوے۔ آمین

Reference:

* Subject Spl. Govt. CMG. Higher Secondary, School Gulberg Lhr

** Assis.Prof.Institute Of Kashmir Studies AJK, Uni. MZD.

1- Saleem Khan Ghami- Kashmir Adab-o-Sakaafat (Lahore: Universal Books Urdu Bazar,1989)141.

2- Saleem Khan Ghami- Iqbal aur Kashmir (Lahore: Universal Books Urdu Bazar, 1977)111.

3- Kulyataay Iqbal (Urdu) (Lahore: Iqbal Acadmi,1990)737.

4- Abdullah Malik- Punjab ki Sayasi Tahrikain (Lahore: Kausar Publishers, 1986)155.

5- Professor M.A. Khan- (Mirpur: Nics, May 1986)210.

6- Abdullah Malik- Punjab ki Sayasi Tahrikain, 163.

7- Fazal Shah Nawaan Koti- Sohni Mahinwal (Urdu Tarjmaa) (Lahore: Naveed Printers,2007)34.

8- As Above, 65.

9- Shah Muhammad- Maratab Muhammad Asif Khan- Jang Hind Punjab (Lahore: Aziz Book Depot, Urdu Bazar, 1972)155.

10- Dr.Shahbaz Malik- Tahreek-e-Azadi aur Punjabi Adab (Lahore: Maktabaa Mari Library,1983)182.

11- Karam Amratsari, Karam Phoolwari (Lahore: Urdu Digest Printers, 1979) 148.

12- Dr. Faqeer Muhammad Faqeer- Sataaran Din (Lahore: Orient Publishers Urdu Bazar,S.N)39.

13- Dr. Shahbaz Malik- Tahreek-e-Azadi aur Punjabi Adab, 86.

14- Altaf Qureshi- Akhiyaan day Parchawein (Lahore: Aziz Book Depot, Urdu Bazar, 1992)84.

15- Tanveer Bukhari- Mahanama Punjabi Zubaan, April-1971.

16- Nadam Asri- Wardataan (Lahore: Aqdas Publications, Urdu Bazar, 1976) 27.

17- As Above, 27.

18- Akhtar Kashmiri- Boldaa Pathar (Lahore: Punjabi Adaab Pahreya, 1976) 80.

19- Azadi da Safar, Mratab Iqbal Najmi (Lahore: Aziz Book Depot Urdu Bazar, 1975)48.

20- Hssan Malik- Roznamaa Amroz, Lahore,16 March 1984.

21- Dr. Riaz Majeed- Taway Da Tarry (Faisalabad: Al.Rafiq ul Afzali Printing press, 1987)30.